

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С
МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Мария Георгиева Пашова

**СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ
СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ
(XIII – първата половина на XV В.)**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И
НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“**

Научен ръководител: доц. д-р Бони Петрунова

СОФИЯ 2022

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на основание на решение на Научния съвет на НАИМ-БАН (протокол №45/30.06.2022 г.). Със заповед №I 998/03.07.2022 г. е утвърдено научно жури в състав:

Вътрешни:

1. Доц. д-р Деян Рабовянов (председател)
2. Проф. д.и.н. Станислав Станилов

Резервен член:

Доц. д.и.н. Николай Овчаров

Външни:

1. Проф. д.и.н. Виолета Нешева
2. Проф. д.и.н. Георги Атанасов
3. Доц. д-р Бони Петрунова

Резервен член:

Проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

Дисертацията се състои от текст, каталог с таблици към него, приложения и карти. Текстовата част се състои от увод, три глави, заключение и списък с използваната литература (260 цитирани източника), с общ обем 215 страници. Каталогизираните образци са 783 в рамките на 314 страници. Представени са графично и под формата на снимки в рамките на 99 таблици. Към тях са добавени и 45 приложения с публикувани екземпляри, нужни за реконструкция на формата и орнаментацията при някои от образците. Приложение 46 представя сравнителна таблица на керамичния комплекс, характерен за отделните обекти. Информацията се допълва от 52 карти, които илюстрират археологическата среда на намиране на самите материали, както и пътищата на тяхното разпространение.

Открито заседание за защита на дисертационния труд ще се състои на 14.10. 2022 г. от 13.00 часа в Заседателната зала на НАИМ при БАН, гр. София 1000, пл. „Атанас Буров“ №1 (срещу Президентството).

Материалите по защитата са публикувани в интернет страницата на НАИМ при БАН (www.naim.bg). Екземпляр от дисертационния труд е депозиран в библиотеката на НАИМ при БАН на адрес гр. София 1000, ул. „Георги С. Раковски“ № 149.

Съдържание

Увод.....	5
1. Предмет, цели и задачи на изследването. Методология	5
2. Хронологически и териториален обхват.....	7
Глава 1. Историография	7
1.1. Сграфито керамиката в изследванията на чуждата историография.....	8
1.2. Изследвания върху сграфито керамиката в рамките на българската историография.	9
Глава 2. Класификация и типология	12
2.1. Основни характеристики на сграфито керамиката през XIII – първа половина на XV в.....	12
2.2. Извеждане на технологични групи - глина, глазура, техника на украса, вид на орнаментацията	12
Група 1. Семейство „Зевксип“ (Zeuxippus Ware Family)	13
Група 2. Керамика с лъскава кафяво-жълта/зелена глазура	16
Група 3. Стандартизирана сграфито керамика от Палеологовата епоха	17
Група 4. Монохромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.).....	19
4.1. Монохромни групи – местни керамични традиции.....	19
4.2. Монохромни групи - византийска керамична традиция.....	20
4.3. Монохромна група с украса в техника <i>sgraffito</i> и <i>champlevé</i>	21
Група 5. Полихромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.).....	22
5.1. Рисувана със зелен, кафяв, жълт цвят.....	22
5.2. Рисувана със зелен и кафяв/манганов цвят.....	24
5.3. Монохромно тяло, рисувана със зелено, жълто и кафяво периферия.....	24
5.4. Полихромна керамика с форма на цвете.....	25
Група 6. Керамична група “Elaborate Incised Ware” (EIW).....	25
Група 7. Сграфито керамика с украса в “Палеологов стил”.....	27
Глава 3. Характеристика и сравнителен анализ на керамичния комплекс в изследваните обекти.....	29
3.1. Средновековна сграфито керамика от територията на североизточна България в светлината на археологическите проучвания.....	29

3.2. Сравнителен анализ на регионален и надрегионален принцип. Центрове на производство и пътища на разпространение.....	29
Заключение.....	34
Научни приноси на дисертацията.....	35
Публикации по темата на дисертацията.....	36

УВОД

Керамичният материал се открива в изобилие при провеждането на редица археологически проучвания. Независимо под каква форма, фрагментарна или като цели образци, той предоставя обширно поле от възможности да се погледне на културата от най-различни аспекти. В това отношение глазираната сграфито керамика може да бъде добър индикатор за даден период от време, служейки като хронологически репер за епохата. Декоративните ѝ качества предоставят богата база за анализ на техническите и художествени достижения на средновековните майстори. Като трапезна посуда разкрива рамките на социално-икономическите възможности на нейните притежатели. И не на последно място – като масов продукт може да очертае пътищата на търговия и взаимовръзките между отделните региони.

1. Предмет, цели и задачи на изследването. Методология

В уводната част са представени предметът, целите и задачите на изследването, както и методологията, по която е анализиран материалът. Предметът – сграфито керамика от XIII-първата половина на XV в. – е разгледан в културната среда на Палеологовата епоха и променените търговско-икономически международни отношения.

Работата се базира изключително на непубликувани и публикувани материали от обекти в рамките на няколко значими средновековни български градове – Калиакра, Каварна, Балчик, Кастрици, Варна, Провадия, Преслав, Търговище, Шумен, Мадара и Силистра. Тази област представлява интересна зона на контакт между Черноморското крайбрежие и вътрешността на Североизтока. Анализирайки и сравнявайки керамичните комплекси в рамките на тази територия, моята главна цел е да изведе онези характерни класове сграфито керамика, които сближават или отличават двата района през XIII-първата половина на XV в. Тяхното отделяне поставя основа и за останалите цели – 1) дефинирането на местни и импортни групи керамика; 2) установяване пътищата на тяхното разпространение; 3) локализирането на производствени центрове. Осъществяването им определя основните задачи в настоящето изследване:

- ✓ Анализиране и определяне на характера на събрания материал;

- ✓ Организиране и систематизиране на изследването чрез изработване на класификация и типология, основани на ясни критерии за дефиниране. Въвеждане на подходяща терминологична номенклатура. Ако е налична вече изведена група на международно ниво – терминологично съотнасяне на българския материал към нея;
- ✓ Установяване на доказателства за производствени ателиета – полуфабрикати, производствен брак, останки от пещи;
- ✓ Поставяне на материалите в археологически контекст и разграничаване на групите на хронологически и географски принцип.

Основният метод на работа е сравнителният анализ между керамичните находки от избраните обекти. Някои от тях са сигурно датирани в археологическа среда, други са без ясни стратиграфски данни. Чрез сравнение и анализ са установени и техните аналогии в днешните български земи и във византийския културен кръг и близките му територии. Материалът е представен под формата на единен каталог като се следва азбучния ред на градските центрове. Подбирането на каталогизираните образци е продиктувано от степента на информативност (форма/украса) или важноста по отношение установяването на определени керамични групи. Подредянето отговаря на реда на изведените керамични групи в глава 2 „Класификация и типология“. За материалите е дадена подробна справка във връзка с технологията на изработка, формата и типа на орнаментацията. Където е възможно са дадени данни за тяхното намиране и съхранение. Към каталога са изработени таблици – графични и с фотоматериали – при които номерата отговарят на номера на каталога табл.1.1 (№1 от каталога). В горния ляв ъгъл на всяка таблица е отбелязан градският център, от който са представените керамичните образци. Таблиците вървят в поредица от №1 до безкрайност като материалите са подредени спрямо градовете, от които произхождат - отново се спазва принципа на азбучната поредност. Изготвени са Приложения, които допълват информацията от наличните материали чрез представяне на аналогии и други публикувани материали. Към приложенията е изготвена и сравнителна таблица на керамичния комплекс на разглежданите градски центрове. Картните материали допълват информацията за контекстното намиране на образците и дават информация за разпространението на импортните групи – продукт на международна търговия.

2. Хронологически и териториален обхват

Коментиран е специфичният период от хронологическа гледна точка, обхващащ времето между две империи, поставили значителни територии под единна политическа власт – Византийската (между края на X и края на XII в.) и Османската (установила окончателно властта си в средата на XV в.). Този период се характеризира с политически разпад и именно ефектите от него са поставени като проблеми за дискусия чрез разглеждане на сграфито керамиката в един малък в пространствено отношение регион – Североизточна България - белязан от противоборството на различни политически сили (Търновско царство, Добруджанско деспотство, Златната орда, възвърналата си Константинопол „империя в изгнание“ и др.), както и от конкуренцията на различни (външни) икономически играчи (Венеция, Генуа, Дубровник), при поне част от които политиката и икономиката вървят ръка за ръка. През този регион преминават не по-малко от два изключително важни търговски пътя (един морски и един на известно разстояние на запад от него), свързващи Средиземноморието с великата Евразийска степ. От север го затваря р. Дунав - най-голямата плавателна река на Балканите, която осигурява комуникация в посока изток-запад, и несъмнено е съпътствана и от паралелни сухоземни пътища, поне един от които, приблизително по линията Търново – Шумен – Провадия – Варна, е ясно засвидетелстван като важна артерия още в античността. Тази специфична контактна зона между Черноморското крайбрежие и вътрешността на Североизтока несъмнено предлага потенциална възможност да се потърсят отговори на съществени въпроси, свързани с влиянието на политическите събития върху производствените традиции и върху структурата на международния икономически пазар.

ГЛАВА 1 ИСТОРИОГРАФИЯ

Глава 1 представя историографията, свързана със зададената тема. Целенасочено е избран по-обширен поглед върху сграфито керамиката в изследванията на чуждата историография. Част от разглеждания керамичен комплекс е пряко свързан с византийските керамични традиции и столицата Константинопол. Чуждият историографски преглед има пряка връзка с темата и съществено значение за поставянето на изследвания материал в контекста на епохата и проблемите, свързани с

определянето на керамичните групи от гледна точка на терминологията и хронологията. Българските изследвания са разгледани във връзка с проблемите на типологията и класификацията, като акцентът е върху трудовете, отнасящи се до зададената в настоящия труд територия – Североизточна България.

1.1. Сграфито керамиката в изследванията на чуждата историография.

Историографският преглед е направен от гледна точка на класификацията и типологията на сграфито керамиката, контекста на нейното намиране - колекционерство, откупки и редовни археологически проучвания. Основата, положена в трудовете на Владимир де Бок („Глазираната керамика на Кавказ и Крим“ 1895/1897), Ернст фон Щерн („Теодосия и нейната керамика“, 1906 г.), Хенри Уолис („Византийското керамично изкуство“, 1907) и Жан Еберсолт („Каталог на византийската и Анатолийска керамика“, 1910) е доразвита от Д. Т. Райс през 30-те години на ХХ в. В книгата „Византийската глазирана керамика“ (1930) за първи път разделя керамиката на два големи класа – белоглинена и червеноглинена, а сграфито групата - на ранна и късна. Разграничава и групата „Elaborate Incised Ware/ „Сложно орнаментирана изящно врязана керамика“ – днес вече утвърден термин за класа. В тази глава е обърнато особено внимание на няколко обекта и големи музейни колекции, които имат пряко отношение към разглеждания в дисертацията материал и към неговата хронология: 1) Колекцията на Берлинския музей за византийско изкуство (Волбах 1930, Бьолендорф-Арслан 2013); 2) Колекцията на Лувъра (Франсоа 2017); 3) големия квартал „Мангана“ в Константинопол, при който материалите се датират в XIII-първа половина на XV в. (Дюманжел и Мамбури, 1939); 4) Големия Дворец на византийските императори в Константинопол (Робърт К. Стивънсън, 1947), където за стратиграфията е уточнено, че няма чисти комплекси и има големи нарушения от късните градежи и ранните и късни турски пластове; 5) Материалите от Хоподрома и баните на Зевксип – пряко свързани с един от главните луксозни византийски класове керамика – „Зевксип“ (Мегау, 1968); 6) Средновековния Херсонес (Якобсон, 1950); 6) византийската и франкска керамика от Коринт, която е представена в поредица от статии на Теодора Стилуюел Маккей (1967 г.) и Г.Д.Р. Сандърс (80-те и 90-те години на ХХ в.) и др.

От 90-те години на XX в. до наши дни излизат от печат многобройни публикации и монографии, свързани със сграфито керамиката, като се включват в голяма степен и интердисциплинарните изследвания. Като основни имена в дискусиите по отношение класификация, типология и терминология се утвърждават В. Франсоа, Б. Бьолендорф-Арслан, Йоанита Врум и др.

Направеният историографски преглед показва, че през последните две десетилетия са излезли от печат огромно количество публикации и разработки. В тази връзка нуждата от поставянето на българската сграфито керамика от XIII- първата половина на XV в. в контекста на международната терминология и типология, е неоспорима. Също така е пределно ясно, че материалите от България, която съчетава в днешните си граници, всички възможни регионални тенденции и влияния от този период, са от изключително значение за цялостното изследване на късноримската сграфито керамика.

1.2. Изследвания върху сграфито керамиката в рамките на българската историография.

Акцентът е върху трудовете, отнасящи се до Североизточна България. Многобройните публикации, свързани с големи градски центрове като средновековната столица Търново, Червен, Шумен, Мадара, Преслав, Калиакра, Каварна (Чиракман), Силистра, крепостта „Мисионис“ край Търговище и др. поставят един основен проблем - какъв е основният принцип за класификация и типология на тази керамика. В българската историография подходите са два: характерът на орнамента или технология на изработката. Действително полихромната сграфито група във вътрешността на страната задава редица въпроси за подреждането, описанието и типологизирането на тези разнотилни и пъстроцветни керамични образци. Съвсем естествено богатият керамичен комплекс на Двореца на Царевец, публикуван от С. Георгиева в том II от поредицата „Царевград Търнов“ (1974), предразполага класификацията да се базира върху характера на орнамента. Този подход е възприет по-късно от повечето проучватели на Търново (Алексиев, Ангелов), Никопол (Борисов, Аспарухов), Каварна (Мирчев, Тончева, Димитров) и другите средновековни градове. Това, обаче, води до редица размесвания на разнородни класове керамика, особено на обекти, където те се срещат заедно с полихромната сграфито група. Така например в публикацията на В. Антонова за керамичния материал от Шуменската крепост, сграфито групата е

представена от многобройните орнаментални схеми, но вътре влизат различни класове керамика, като групата на EIW, която е луксозна византийска импортна стока на обекта. Очевидно разнообразието на сграфито керамиката се поддава трудно на единна класификация и изследователите забелязват различията, особено добре открити в художествения стил от различните региони на днешна България.

Друго направление в отделянето и дефинирането на керамичните групи е анализът на материалите от големите Северночерноморски центрове Варна и Калиакра. Л. Бобчева, М. Йосифова и Ал. Кузев са положили в основата на тяхната класификация технологията на изработка и са извели три основни технологични групи - монохромна и полихромна – местни групи и трета - вносна група (отговаря на сегашната EIW). Подобен подход е възприела и М. Манолова-Войкова при анализа на богатата Варненска колекция. Обръща внимание на отделянето на местните и импортни групи, които дават богата информация за връзките на различните регионални центрове и пътищата на търговия през даден период от тяхното съществуване.

Съществено значение във връзка с дискусията за сграфито керамиката има прецизирането на хронологическия обхват на идентифицираните керамични групи. В този аспект най-сигурни са стратиграфските данни от археологическите проучвания и отделянето на керамичния материал от затворени контексти. Приносен характер в това отношение има публикуваният керамичен комплекс от Южния сектор на Трапезица (Деян Рабовянов, 2015), отнасящ се до XIII и XIV в. Хронологическият принцип е залегнал и в разделението на сграфито керамиката, открита при проучванията на средновековния манастир на територията на кв. Веселчани, гр. Кърджали (Н. Овчаров, Д. Хаджиева, 1992).

Освен определянето на керамичните групи и техния хронологически обхват, широка дискусия и анализи поражда въпросът за производствените ателиета, тяхната организация и географската картина на пласиране на тяхната продукция. Досега на българска територия са регистрирани редица такива производства. Столицата Търново се откроява с множеството ателиета регистрирани по хълма Царевец. Данни има още от манастира при църквата „Св. Димитър“. За „глинени трикраки подставки“ споменава С. Георгиева при проучванията на Цитаделата на средновековния Червен. По думи на В. Антонова вътре в Шуменската крепост и подградието ѝ са разкрити останки от разрушени керамични пещи и са намерени трикраки глинени столчета. Кръстю Миятев споменава за грънчарски пещи за производство на сграфито керамика от Мадара без да публикува конкретни материали. Археологически данни за производство на сграфито

керамика има още от Варна, Преслав, Несебър и др. Във Варна са регистрирани гърнчарски работилници за сграфито и декоративна керамика. В сметни ями при проучване на „Стария град” в Несебър са открити триподи (повече от 90 броя цели и фрагментирани), полуфабрикати от керамични съдове с врязана върху бледа ангоба украса (повече от 80 фрагмента), дефектирала при изпичането продукцията. Идентични производствени пособия – триноги и бракувана изделия, в съседство с гърнчарски пещи - са открити по протежение на крепостната стена на средновековния Созопол, датирани във втората половина на XIII-XIV в. Развитие на гърнчарството през XII – XIII в. е засвидетелствано и в Преслав. Сграфито керамиката, която произхожда от ями, датирани в XIII в., е важна от гледна точка на поставянето ѝ в ясни хронологични рамки. И в други големи български средновековни центрове са засвидетелствани следи от производство. В Силистра, западно от верижната сграда на комплекса около базиликата, са открити пещи, свързани с изпичането на кухненска керамика. Откритите полуфабрикати и бракувана продукцията се свързват с производството на сграфито керамика. Датирани са на база добре стратифицирани комплекси от края на XIII–XIV в. Определено всички тези данни показват, че редица български средновековни центрове във вътрешността на Североизточна България, Търновския хинтерланд и западното Черноморско крайбрежие имат потенциала и възможностите да бъдат регионални производствени центрове. Какъв е техният териториален обхват? Отговор или поне частичен на този въпрос ще се опита да даде настоящият труд.

ГЛАВА 2

КЛАСИФИКАЦИЯ И ТИПОЛОГИЯ

До този момент съществуват разнообразни типологии и класификации на сграфито керамиката от XIII-първата половина на XV в. като няма стройно определена терминология. Глава 2 – Класификация и типология – разглежда редица проблеми, свързани с изготвянето на ясни критерии при дефинирането на отделни сграфито групи и липсата на единна терминологична номенклатура. Съществуването на множество регионални ателиета, масовото производство и фрагментарността на материала създават затруднения при определянето на подходяща основа за типология и класификация. До голяма степен тя зависи от състоянието и характерните черти на самия материал.

2.1. Основни характеристики на сграфито керамиката през XIII

– първата половина на XV в.

Това, което определено отличава късното от ранното сграфито са формата и размерът на съдовете – късните са по-малки и по-дълбоки. Налице е голямо разнообразие от мотиви, като акцентът е върху геометричните или стилизираните флорални. Все още има човешки и животински изображения, но в много по-малка степен отколкото в предишния период. Монограми и лигатури също се откриват гравирани върху дъната на съдовете и се интерпретират по различен начин от изследователите. Самото връзване на мотивите се изпълнява чрез различни техники - финото сграфито, връзаното сграфито (с широка линия) и *champlevé* (отнемане на фона) се срещат върху един и същи съд. Изобилното използване на цветни глазури в различни пъстри цветове става особено популярно през XIV в., в по-голяма степен във вътрешността на страната.

2.2. Извеждане на технологични групи – глина, глазура, техника на украса, вид на орнаментацията

Класификацията в настоящия труд се основава на технология на изработката – глина, формуване, изпичане, третиране на повърхността. Изготвени са критерии въз основа на наличния материал. Първичното отделяне на класовете се базира на два основни индикатора (критерии): 1) характеристиките на изпечената глина - състав на тестото, цвят (*fabric*) и техника на формуването – дебелостенни, тънкостенни (*фактура*); 2) третиране на повърхността – характеристики на ангобата и глазурите (цвят и качество) и техника на връзаната линия – фина, плитка, дълбока, широка, отнемане на част от ангобата. След като е извършено това първично класифициране на основните групи керамика, е направена оценка и на вторичните характеристики – форма на съдовете и видовете орнаменти, на базата на които може да се оформят вътрешни подгрупи керамика. Тези подгрупи може да обхващат типове съдове – сходни по форма, размер и профилиращи детайли (камбановидни чаши или полусферични купи) или серии, обединяващи продукти с една и съща орнаментика.

Според описания по-горе метод на дефиниране на керамичния материал и с оглед характеристиките на събрания материал в рамките на Североизточна България са отделени седем големи технологични групи сграфито керамика в хронологическите рамки на XIII – първата половина на XV в. : 1) Група 1. Семейство „Зевксип“

(Zeuxippus Ware Family); 2) Група 2. Керамика с лъскава кафяво-жълта/зелена глазура; 3) Група 3. Стандартизирана сграфито керамика от Палеологовата епоха; 4) Група 4. Монохромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.); 5) Група 5. Полихромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.); 6) Група 6. Керамична група “Elaborate Incised Ware” (EIW); 7) Група 7. Сграфито керамика с украса в “Палеологов стил”. Както е видно от наименованията някои от тях са вече познати в научната литература и българският материал ги допълва на картата на разпространението. В рамките на всяка от тези керамични групи са описани технологията на изработка, морфологията на съдовете и типичната декорация. Коментирани са проблемите, свързани с произхода, производството и хронологическия обхват.

Тези основни групи в никакъв случай не са затворени, а напротив – може да се допълват с оглед непрекъснатото попълване на материалите с нови археологически проучвания.

Група 1. Семейство „Зевксип“ (Zeuxippus Ware Family)

(начало XIII – начало на XIV в.)

Тази вече добре позната византийска керамична категория е отделена на база находките от проучванията на Хиподрома в Константинопол през 1927 г. Първичната информация за класа показва, че глината, от която са източени съдовете е добре пречистена, фина, бежово-червена, но понякога е по-груба, подобна на тухлената структура. Характеризира се с голяма твърдост и много добро изпичане. Формите са много тънкостенни и се състоят предимно от блюда или паници/купи с кухи дъна със средна дълбочина и с непрофилирани устия. Покритието се състои от бяла ангоба, сравнително дебел пласт. Покрива цялата вътрешна повърхност с изключение на местата, където е отнета, както и горната половина от външната страна. Най-отличителната черта на класа е глазурата, която добива ярък, лъскав, плътен кремав цвят над ангобата и става средно-кафява или по-често светла, маслиново зелена над самата глина. По правило орнаменталните мотивите са изпълнени с широко длето и със заострен инструмент чрез изстъргване/остъргване на самата ангоба (техника *champlevé*). Няма следи от връзване в самата глина. Понякога са прибавени петна или ивици от дебела кафява глазура с нюанс на тъмен шоколад.

През 1968 г. Megaw разграничава два основни класа – I (монохромен) и II (полихромен) - като въвежда термина „Зевксип“. Наименованието е свързано с обекта „Баните на Зевксип“ до Хиподрома в Константинопол, откъдето произхождат

определените за първи път материали. Доколко е удачно това име не е тема на настоящия труд, но при всички положения проблемите, произтичащи от липсата на описателна връзка между самия материал и този термин са налице. Затова ще бъде използван в нашата тема с цялата условност на терминологията.

Zeuxippus Ware (ZW) Class I се състои от фино източени съдове, ангобирани, покрити с монохромна глазура – бледожълта, бледозелена или безцветна. Репертоарът от мотиви е ограничен. Характерна е следната орнаментация - фино врязани концентричните кръгове, комбинирани понякога с пояси, изпълнени в техника *champlevé*. В някои случаи върху/под устията има пояси от щампована/отпечатана украса с техника *roulette* (със зъбчато колело). Възможно е да има “S”-овидни мотиви на дъното или по стените или орнамент обвърната латинска буква “V” (*chevron*/шеврон), която някои изследователи наричат „рибена кост“. Един мотив, който виждаме по-късно използван широко в Сереската полихромна група е спираловидното клонче (*spiral sprig*). Върху съдовете няма следи от използване на триноги за изпичане в пещта. Външната страна често е украсена от орнаменти „езици“, изпълнени с ангоба или от ангоба и глазура, нанесена само по ръба на устието или изцяло е покрит с ангоба, а в долната част са врязани концентрични кръгове.

Zeuxippus Ware (ZW) Class II включва по-големи съдове ангобирани и покрити с глазура, обогатена с кафяво-жълти и пурпурно-лилави цветове. Има и по-малки съдове, които са с характерно тънко и заострено дъно. Използването на триноги за изпичане е систематично. Орнаментацията се състои от следните характерни мотиви: централен медальон, състоящ се от три концентрични окръжности, или понякога овали, запълнени с палмети, трилистници, цветенца, орнаменти с образа на буквата „Ф“, или прости спирали, винаги гравирани с фин остър инструмент. Типични са овални или триъгълни мотиви до ръба на устието. Пак се използва длето, но по-механично и рядко – за широки кръгове, които маркират устието или медальона на дъното или за централни концентрични кръгове. Характерна украса е централен медальон, в рамките на който са гравирани обикновено по три овала, запълнени с гореизброените мотиви, а между тях – висящи триъгълници и др. Има серия от съдове, произхождащи от Крим, които се характеризират с много по-изящна орнаментация, с особено тънки стени и много добро качество на глината и изпичането. Мотивите са изпълнени с тънка, фина, врязана линия и представляват изображения на птици, фантастични зверове, въоръжени воители, ловци.

Разпространение

Този луксозен клас има широка дистрибуция по цялото Средиземноморие и Черно море, както в крайбрежните градове, така и във вътрешността на земите.

Хронологически обхват

Като цяло липсва надежден контекст на намиране и при първоначалните проучвания на Хиподрома в Константинопол отчетите показват, че пластовете са смесени (има късни, турски вкопавания до 5-6 м дълбочина). На база общи характеристики Мегау датира своя материал в края на XII – началото на XIII в.

От сложната картина на контекста на намиране едно нещо е напълно ясно – за XIII-я век „Зевксип“ класове IA и II представляват луксозна, импортна керамика с неопределен все още център на производство. Съвършеното източване на съдовете, художествено-декоративното майсторство и неподражаем стил превръщат тази група в един скъп, луксозен продукт, който задава модата и оказва влияние върху локалните керамични производства.

С продължаващите проучвания по цялото Източно Средиземноморие до 1989 г. вече е ясно, че в първоначално зададената от Мегау типология започват да се включват все повече клонове, които се отличават по декорация, цвят на глазурата и метод на изпичане, като към всичко това се включва и имитативното производство на оригинален „Зевксип“. Поради тази причина е въведен терминът „семейство Зевксип“/“Zeuxippus Family”.

Имитациите представляват съдове, които са копия във всеки аспект на оригиналите, но за които анализите показват, че не могат да се припишат на „Зевксип“. По принцип е трудно да бъдат разграничени.

Дериватите са съдове, които притежават някои общи черти със „Зевксип“ (например глина, декорация, профил, качество и цвят на глазурата), но без да притежават всичките. Принадлежат към „семейство Зевксип“ – ZW Family. Деривати на „оригиналния Зевксип“ са били произвеждани на много места по Източното Средиземноморие, Черно море и Италия до ранния XIV в.

Група 2. Керамика с лъскава кафяво-жълта/зелена глазура

Съдовете от тази група са източени от фино пречистена глина, твърда, добре изпечена, плътна, с леко груба повърхност. След изпичане цветът е оранжев или оранжево-кафяв, като тестото има примеси от слюда. Характерна черта е тънкостенната фактура. Вътрешната повърхност обикновено е покрита с бяла ангоба, но в някои

случаи и с бежова. Глазурата е предимно златисто-жълта или кафеникаво-оранжева, рядко зелена или светло-зелена, от добро качество, ярка и блестяща. Именно това дава и отличителната черта на групата, с която е свързано и описателното ѝ название. Понякога външната страна е украсена с вертикални ивици (подобни на „езици“) или хоризонтални вълнообразни или зигзаговидни линии от бяла ангоба. Често се виждат листовидни пръстови деформации в мократа глина, които след това са покрити с ангоба и глазура. От вътрешната страна те стоят като изпъкнали, пластични орнаменти.

Декорация

Най-отличителна черта, както вече бе отбелязано, е монохромната глазура, украсена преимуществено с концентрични кръгове и спирали на дъното, изпълнени в сграфито техника. Концентрични кръгове и единични вълнообразни линии има и под ръба на устието. В допълнение към тях, някои продукти имат допълнителни декоративни елементи, включващи следните варианти: полукръгла спирала в центъра в комбинация с полупалмети, ориентирани в противоположни посоки; кръстовидни или радиални мотиви, изпълнени с гребен.

Наименование на групата и проблеми на хронологията

Отново и при тази група съществува многообразие в терминологично отношение, което затруднява изследователя при определяне на фрагментарния материал. Класът е определен като клас ІВ и ІС (със зелена глазура) от Мегау въз основа на находките от Хиподрома, Константинопол.

Първият опит за диференциране и класифициране на тази маса керамични изделия е предприет от Й. Ваксман и В. Франсоа, които доказват, че керамиката, обединена под едно име, се произвежда в различни точки. Те смятат, че съдовете, украсени с врязани концентрични кръгове под оранжева глазура, характерни за клас ІВ на Мегау, отсъстват от класа „Зевксип“. Обаче те са представени в продукциите на центровете в Изник/Никея и Кипър, в тези, които се намират в Акра и са преди всичко характерни за групата, открита при корабкрушението край с. Нови Свет, Крим. Най-важният извод от тяхното изследване е, че фрагментите от първоначалните класове ІВ и ІС по Мегау - тоест керамиката, украсена с врязани концентрични кръгове, с оранжева или зелена глазура - вече не принадлежат към групата „Зевксип“.

Произход и разпространение

Географията на разпространение на артефакти, декорирани по начина на съдовете от дискутираната група, е много широка. Грънчарството е с непретенциозен и прост дизайн и вероятно е имало за цел да задоволи масовото търсене и е произведено в

големи количества в рамките на втората половина на XIII–първата половина на XIV в. Вероятно са съществували множество производствени центрове. Възможен такъв е византийската столица, където при проучванията на станция Сиркеджи са открити дъна със залепнал трипод и производствени отпадъци, близки до дискутираната група.

Група 3. Стандартизирана монохромна сграфито керамика от Палеологовата епоха

Тази група на практика представлява местният керамичен комплекс на българското Черноморие, повлиян силно от византийската керамична традиция по отношение форми, глазури и орнаменти. От материала, който се отнася до настоящата тема, в най-големи количества се среща във Варна, Каварна и Калиакра.

Съдовете са източени от глина, съдържаща малки примеси от слюда, фин пясък и разноцветни частици – червени (шамот), кафяви, кварцитни камъчета и др. Често се виждат пори, останали от изгоряла органика. След изпичането цветът варира от сетлокафяв до оранжев или оранжево-червен. Вътрешната повърхност е покрита с бяла/бежова ангоба. Цветът на глазурата варира от почти безцветен до тъмно-оранжев цвят, понякога кафеникав или със зелени оттенъци, но се срещат предимно съдове с ярко жълта глазура. Характерно е, че има едва доловима разпльскана много светла зелена глазура, така че общото впечатление за монохромност не се нарушава. Обикновено горната 1/3 или 1/2 от външната повърхност на съда е покрита с бяла/бежова ангоба и жълта и по-рядко наситено зелена глазура. Често върху периферията са нанесени петна от ангоба с форма на т.нар. „езици“.

Декорация

Репертоарът на орнаменталните мотиви е ограничен: 1) прости композиции от концентрични кръгове, подчертаващи частите на тялото – дъно, стени, периферия; 2) централен медальон, ограничаващ по-сложна композиция – мотиви с облика на цифрата „8“, съответно се наричат „8“-образни; 3) радиално разположение на геометрични и силно стилизирани растителни мотиви е най-любимата комбинация в рамките на група 3. Обикновено от централния медальон радиално се разполагат големи листа на цвете или ленти, запълнени с мрежа, като в полетата между тях има висящи зашриховани триъгълници. Понякога радиалните елементи се състоят от групи по три линии или линии, рамкирани с коси къси черти, напомнящи стилизирани иглолистни клонки; 4) В същия стил се оформят различни комбинации – медальон, запълнен с елипсовидни фигури, запълнени с мотив „рибена кост“ и наподобяващи

листата на цвете. Около него се оформя хоризонтален пояс с медальони, украсени отново с мотив „рибена кост“ и листовидни орнаменти; 5) свободно разполагане на геометрични фигури, обикновено радиално излизащи от центъра на съда без наличието на централен медальон. Те може да бъдат елипсовидни, запълнени с дървовидни мотиви, нагънати линии или мрежест мотив. Наподобяват листата на цветя. Или ромбове, акцентирани с точки и черти, напомнящи отново стлизирани вписани цветя. Зооморфните сюжети са представени от единични находки и обикновено заемат цялата повърхност на съда.

Произход и разпространение

За Северното Черноморие е внос и проучвателите предполагат, че произхожда от територията на Трапезундската империя. По българското крайбрежие е сред най-разпространените групи и има местен характер. Производство на подобни образци е регистрирано в Созопол, където е разкрита работилница за сграфито керамика. Безспорно през целия XIV в. монохромната глазирана сграфито керамика с различни нюанси в жълтия и жълто-зеления спектър е най-популярна по българското Черноморие. Очевидна е връзката с византийската керамична традиция. При проучванията на станция Сиркеджи, Истанбул са открити полуфабрикати, идентични по форма и орнаментални мотиви на нашата група. Това на практика доказва, че тази стандартизирана по форми и орнаментация керамика е произвеждана в повече от един център в рамките на византийския културен кръг.

Хронологически обхват

Появява се някъде във втората половина или към края на XIII в., добива масово разпространение през XIV в. и продължава да се произвежда в началото на XV в. или до самия край на съществуване на Византийската империя и Палеологовата епоха.

Група 4. Монохромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.)

Във връзка с фактурата, формата и покритието на монохромните групи керамика на територията на Североизточна България се отделят три групи: 1) свързани с местните керамични традиции; 2) съдове, свързани с византийската керамична традиция, които във вътрешността на Североизточна България най-често са импортен продукт; 3) група, ясно оформяща определени форми и съчетаваща конкретен стил на украса в техника *sgraffito* и *champlevé*.

4.1. Монохромни групи – местни традиции (XIII-XIV в.)

В рамките на българските средновековни градове се отделя група на локалните, местни монохромни керамични изделия, украсени в сграфито техника. В границите на териториалния обхват на настоящата тема се среща главно в централните от вътрешността – Мадара, Преслав, Провадия, Силистра, Търговище, Шумен и присъства с единични образци в Каварна. Определено за територията на Североизточна България влиянието на традициите на Търновското керамично производство се усещат силно в тази категория, но наред с това има и местни специфики в предпочитанията към нюансите на глазури и орнаментите. Тази група рязко се различава като фактура и мотиви от Черноморската стандартизирана, за която стана дума по-горе. Съдовете, в мнозинството си отворени форми, са източени от добре пречистени глини без примеси, понякога слюдести. След изпичането добиват светъл цвят в оранжевата, жълто-оранжевата или светлокафявата гама. Вътрешната повърхност обикновено е покрита с бяла ангоба и глазура от светлите, прозрачни тонове до различните нюанси на жълтия цвят. По-рядко се среща покритие от кремава или бежова ангоба и глазура в светлозелените или наситено зелените цветове.

Столчетата в голямата си част са кухи, ниски, пръстеновидни/конусовидни и дебелостенни, равни от долната страна. Понякога имат релефна пъпка, която указва към местните керамични традиции, при които подставките на гърнчарското колело оставят този характерен белег. Керамичният комплекс на Силистра предоставя най-много информация за целите форми.

Декорация

Сред орнаменталните мотиви разпространени са: 1) прости концентрични окръжности, подчертаващи профилирането на съда; 2) радиални лъчи или ленти, излизащи от центъра, украсени с мрежест орнамент или се редуват повлечи и триъгълници и спирали, допрени до права линия; 3) хоризонтални пояси, запълнени с пълзящи стъбла върху стените или в придънната част; 4) медальони на дъното, в които са вписани и цветя, шахматен мотив или преплетена фигура, наподобяваща звезда; 5) разнообразни изображения на птици, ограничени в медальон или гравирани свободно върху вътрешната повърхност на съда. Някои от тях показват точни аналогии в полихромната група. На практика художественият стил на гравирание по нищо не се отличава в рамките на двете групи. Очевидно единствената разлика е липсата на допълнителни цветове.

Повечето контексти на откриване се датират в общи граници XIII-XIV в. Но някои от образците имат паралели в полуфабрикати, открити при проучвания на църква №2 в Силистра. Производството е датирано от края на XIII в. и със сигурност през целия XIV и самото начало на XV в.

4.2. Монохромни групи - византийска керамична традиция

Групата не е хомогенна, а се състои от множество разнообразни продукции на византийските ателиета. Съдовете може да са по-дебелостенни или с много тънкостенна фактура, но винаги са покрити с плътни, качествени глазури, често пъти лъскави, блестящи. Предпочитанията към едноцветните тонове във византийските групи са добре известни.

Мнозинството от съдовете представляват отворени форми. Източени са от добре пречистени глини, съдържащи пясък и слюда. След изпичането добиват светлочервен/оранжев цвят. Вътрешната страна е покрита с бяла, кремава или кремаво-розова ангоба. Глазурите са в цветовия нюанс на жълтото. Характерна черта е покриването на външната повърхност с плътна, ярка, тъмозелена глазура. При изпълнение на орнаментите се съчетава техниката на отнемане на ангоба с тънкото връзване. Характерна черта на византийската керамика са столчетата на съдовете. Обикновено са високи, кухи, конусовидни, като имат характерен отстъп, който оформя кръгла дупка отдолу – оставена от подставката на гърнчарското колело.

Декорация

Тъй като образците съставляват продукти на най-различни серии, то и орнаменталните мотиви са изпълнени в най-разнообразни комбинации. Любими са растителните мотиви. Най-често в медальон върху дъното и придънната част на съда са вписани цветя, гравирани в много характерен маниер, който се приписва на производствата на Солун и Константинопол.

Хронологическият обхват на дискутираните византийски групи е в широките граници от втората половина или края на XIII-XIV в. Те се разпространяват както в крайбрежните райони, така и в някои градове от вътрешността на Североизточна България (Провадия, Силистра). Дали само Константинопол и Солун са ателиетата на тази продукция или и в някои от Черноморските български средновековни центрове като Созопол, Несебър и Варна – на това не може да се даде категоричен отговор докато няма реално доказателство под формата на полуфабрикати, останки от пещи и

бракувана продукция. От находките при станция Сиркеджи, Истанбул, се вижда, че едно ателие може да произвежда различни серии керамика.

4.3. Монохромна група с украса в техника *sgraffito* и *champlevé*

Групата се характеризира с медальон на дъното, запълнен с различни мотиви, най-вече цветя, и използване на техника *sgraffito* и *champlevé*. Вътрешната повърхност обичайно е покрита с бяла ангоба и висококачествена глазура, като доминиращите цветове са светли, прозрачни, бледожълти и светлозелени. Декорацията обикновено е групирана в централен медальон и е изпълнена с висока художествена стойност. Външната страна е покрита с ангоба в горната половина или до придънната част. Формата е една и стандартизирана. Групата се състои от малки съдове – купи или чаши – с полусферично тяло и право, непрофилирано устие, стъпило върху кухо, високо, конусовидно столче.

Произход и разпространение

Концентрация на находки от тази група е констатирана около Дунавския град Силистра и свързаните с него румънски поселения - Пъкуюл луй Соаре и Кокони. Наличието на подобни по стил екземпляри във Варна, Кастрици и Шумен показват контактите с крайбрежните райони на Североизточна България и добре известната връзка Силистра-Шумен. Определено стилът е повлиян и от византийските керамични традиции, след като една от розетите със заоблени листа намира аналогии в Константинопол и Варненската колекция. Няма преки доказателства, че групата се произвежда в Силистра, но може да се предположи, че градът има потенциал да изработва подобна керамика наред с Черноморските центрове и византийската столица.

Хронологически обхват

Няма сигурно датирани контексти на намиране, но аналозиите от Румъния показват последните две десетилетия на XIV – първите на XV в.

Група 5. Полихромна сграфито керамика (XIII-първата половина на XV в.)

В рамките на тази огромна и много разнообразна керамична група за територията на Североизточна България се отделят 4 основни подгрупи: 1) рисувана със зелен, кафяв, жълт цвят; 2) рисувана със зелен и кафяв/манганов цвят; 3) монохромно тяло, рисувана със зелено, жълто и кафяво периферия; 4) полихромна керамика с форма на цвете.

Разделението се основава на някои различия във фактурата, цветовете на глазурите, формата и най-вече специфичния художествен стил – характерни декоративни мотиви и подреждането им върху повърхността на съда.

5.1.Рисувана със зелен, кафяв, жълт цвят

Тази група на практика е представена в керамичните комплекси на всички центрове, разглеждани в настоящата тема, като разликата е в количествено отношение – по-малко в крайбрежната зона и повече към вътрешността на страната: Варна, Каварна, няколко екземпляра от Калиакра, Кастрици, Мадара, Преслав, Провадия, Силистра, Търговище, Шумен.

Вътрешната повърхност е покрита с бяла ангоба. Орнаментите са нанесени в техника *сграфито* с тънки и широки линии. Понякога се комбинира с техника *champlevé*. В някои случаи връзаните линии излизат извън рамките на мотива, създавайки впечатление за небрежно, но ефектно изпълнение. Цялостната композиция е подчертана с пъстри цветове в различни нюанси. Понякога нанесените с четка цветни глазури (добити от различни метални окиси) следват контурите на гравирани орнаменти и допълват техните очертания, като в някои случаи оцветяват фигурите в редуващи се разцветки. Най-често върху цялата повърхност на съда са нанесени цветни петна със закръглена форма или ивици по два начина: в определен ред или без специална подредба по цялата повърхност. Наблюдават се различни цветови варианти върху еднакви комбинации от мотиви – само зелен цвят, зелен и кафяв/жълт/жълто-кафяв цвят.

Покриващата глазура е преобладаващо безцветна, прозрачна, но понякога се среща и бледожълт/бледозелен нюанс и по изключение наситено жълто (цвят „лимон“). Обикновено от ръба на периферията се спускат къси вертикални ивици цветна глазура, най-често редуващи се в зелен-жълт/кафяв цвят. Под ръба на устието от външната страна понякога има покритие от бяла ангоба и разливаща се глазура.

Декорация

По отношение на декорацията в групата съществува изключително разнообразие – главно растителни и геометрични мотиви, по-малко са изображенията на птици и животни и единични – човешките изображения. Богатството и индивидуалните решения при подреждане на орнаментите прави отделянето на подгрупи много условно. Фрагментарното състояние на огромното мнозинство от материала допълнително затруднява определянето на композиционната схема в рамките на целия

съд. Често са запазени само дъна и устия, както и фрагменти от стените. Реконструкцията се прави на база паралели с цели образци, доколкото ги има. Обикновено устията, перифериите, профилирането на стените и дъната са подчертани с една или повече концентрични окръжности. Пространствата могат да бъдат оставени празни или да бъдат запълнени с най-разнообразни геометрични и растителни орнаменти или с изображения на животни, птици, много рядко с човешки фигури. Съобразно организирането и подредбата на мотивите рисуваната със зелен, кафяв, жълт цвят полихромна сграфито керамика в рамките на Североизточна България се характеризира със следните комбинации: 1) радиално разположение на орнаментацията върху стените на съда; 2) хоризонтално разположение на орнаментацията върху стените на съда; 3) хоризонтално разположени пояси, запълнени с радиално подредени орнаменти; 4) запълване на цялата повърхност на съда; 5) фрагментиран материал, от който не може да се изведе организирането на орнаментите върху съда.

5.2. Рисувана със зелен и кафяв/манганов цвят

Съдовете са източени на бързо колело от глина, с червен и оранжев цвят. Тестото е изпечено добре и без видими примеси или съдържа ситен пясък и слюда.

Вътрешната повърхност е покрита с бяла ангоба и прозрачна глазура, която понякога има много светъл, бежов нюанс. Орнаментите са нанесени в техника „сграфито“ свободно из цялата повърхност на съда. Допълнени са най-често с кафяви кръгли петна. Външна – по целия съд или по цялата периферия има нанесен слой бяла ангоба и същата глазура.

Декорация

1) Група – **рисувана с кръгли петна** - тъмнокафяви кръгли петна манганова глазура, покриващи по-голямата част или цялата вътрешна повърхност на съда. В редки случаи има по някои и друго безформено петно зелена глазура;

2) Група - традиционни мотиви за полихромната група „рисувана със зелен, кафяв, жълт цвят“, но върху бял фон са нанесени кафяви петна и ивици. Материалът е твърде фрагментиран, за да бъде коментиран обширно;

3) Група – **изображения в свободен стил** – малки кръгчета, цветчета, овални мотиви с точки, са пръснати по цялата вътрешна повърхност, създавайки плътен фон от декорация, обогатен най-често от тъмнокафяви кръгли петна. Геометрични, животински и човешки изображения обогатяват композицията.

Хронологически обхват: на база паралели и стилев анализ - XIV-XV в.

5.3. Монохромно тяло, рисувана със зелено, жълто и кафяво периферия

Преобладават паници/купи - полусферични или такива с конусовидна долна част, свързана чрез чупка с изправена вертикална периферия и сравнително високо конусовидно столче с леко удебеляване в средата от долната страна, оформящо нещо като пъпка. Като изключение се срещат по-големи съдове с конусовидно тяло и хоризонтална широка периферия, оформена от вътрешната страна.

Вътрешността е покрита с бяла ангоба и светла глазура, бледа, бежова. Мотивите са изпълнени в техника „сграфито“ с тънка и широка линия. По ръба на периферията съвсем нарядко се нанасят зелени и кафяви/жълти петна. Външна – покритие от бяла ангоба, нанесена в горната половина или върху целия съд, достигайки дъното. Покритието е от същата глазура. Върху периферията обикновено се нанася пояс от врязана геометрична украса – акцент на тази група. Обогатена със зелени и кафяво-жълти цветове.

Разпорстранението на находките показва, че тази полихромна група е характерна за крайбрежната зона и оформя специфичен стил и вид.

5.4. Полихромна керамика с форма на цвете

Групата се състои от сравнително тънкостенни (около 5 мм) отворени съдове, чиято типична черта е наличието на вгвания на ръба на устието, оформящи нещо като венчелистчета на цвете. Формата на тялото най-често е полусферична върху високо конусовидно столче.

Декорация: главна отличителна черта е пояс от радиално разположени фигури, оформени от по три широко врязани линии, завършващи с триъгълник, чиято основа съвпада с вгванията на устието. Между тях се редуват полета от зелени и жълти петна и врязани розети в тях. Еднаквостта при всички образци е поразителна. На дъното е оформен медальон, който може да бъде запълнен с шахматен мотив, розети или други мотиви.

Групата е представена от образци от Варна, Калиакра, Силистра.

Аналогии: От този тип керамика, но само фрагменти, са открити на о-в Пъкуюл луй Соаре, Румъния.

Хронологически обхват: на база стратиграфски контексти е отнесена към втората половина на XIV-XV в.

Група 6. Elaborate Incised Ware (EIW)

За първи път групата се споменава във връзка с проучванията на Хиподрома в Константинопол от Д. Т. Райс, който ѝ дава името „Elaborate Incised Ware“ (съкратено EIW) или група на „*сложно орнаментираната изцяло гравирани керамика*“ (буквално – „*сложно врязана керамика*“). Терминът е отдавна утвърден и наложен в научната литература.

Тази група се отличава с фината си изработка и украса. Състои се от отворени съдове, тънкостенни, с дебелина на стената между 2-4 мм. Източени са на бързо колело от добре пречистена глина с червен, червеникав (тухлено-червен) или кафяв цвят. Характеризират се с много добро изпичане, със следи от тринога. Слои бежова (по-рядко бяла) ангоба покрива цялата вътрешна повърхност на съда и голяма част от външната. Покритието се състои от особено лъскава, блестяща глазура – бледа или светложълта отвътре и ярко зелена отвън. Използваната техника на орнаментация е съчетаване на фино гравирание с отнемане на полета от ангобата (*champlevé*).

Асортиментът е представен от две стандартизирани форми: **1) купи/чаши** с полусферично тяло, прав, непрофилиран ръб на устието и високо, конусовидно столче, което често е профилирано отвътре и/или отвън. Типично за групата е външната страна до дъното, да е покрита с бяла/бежова ангоба и зелена глазура в различни нюанси – от смарагдово-зелено до тревисто или светлозелено. Придънната част и столчето по правило са покрити с кафява, лъскава глазура, която понякога оформя концентрични тесни пояси, които контрастират на зеленото. Често върху външната повърхност са гравирани листовидни мотиви, имитиращи венчелистчета, тръгващи от дъното и даващи по този начин илюзията за канелирано тяло (подобно на металните съдове). Под устието обикновено е оформен пояс от две двойки концентрични окръжности, между които е врязана една вълнообразна. Може да бъде украсен и с вертикални линии, оформящи правоъгълни полета, в които е врязана по една волута; **2) чаши** с т. нар. „камбановидна форма“. Става дума за съдове с равно дъно, стъпаловидно профилирано отвън, преминаващо в конусовидна долна половина, която се разширява в полусферична горна част с право, непрофилирано устие. Така оформеният профил напомня формата на обърната камбана. Камбановидните чаши отвън също имат стандартен орнамент под формата на венчелистчета. По-рядко се срещат и по-големи разлати съдове - **блюда/плитки паници**. Столчето е ниско, пръстеновидно. Покритието от външната страна е абсолютно идентично като на първите две форми.

Единични са случаите на чаши с цилиндрично тяло, стъпило върху конусовидно столче, неразчленено устие и една малка дръжка с елипсоидно сечение.

Мотивите, гравирани и изпълнени в *champlevé* върху вътрешната повърхност на съдовете, са разнообразни, но в същото време стандартизирани и педантично изпълнени. Разделят се в следните серии от художествено-декоративни групи: 1) геометрично-растителни орнаменти – плетеници, звезди, цветя; 2) шахматен мотив; 3) животни и птици; 4) човешки изображения; 5) монограми и съкращения.

Производство и разпространение на групата EIW

Център на производство на тази керамика доказано е византийската столица Константинопол. Открит е при спасителни проучвания на станция „Сиркеджи“, проведени във връзка с изграждането на железопътни станции по проект „Мармара“ 2004-2012 г.

Практически ателието произвежда почти всички типове и видове на EIW с изключение на сериите с човешки изображения и животни. Проучвателите считат, че откритието на това голямо ателие в Константинопол не отхвърля възможността подобна керамика да се произвежда и в други по-малки производствени центрове

Разпространение

Дистрибуцията на групата EIW показва, че количествено е малобройна, но с широка география на разпространение. Като цяло е често срещана в Константинопол, докато в М. Азия и Гърция присъствието ѝ е твърде ограничено. За сметка на тях, обаче, по северното и западно крайбрежие на Черно море, както и на Азовско море, находките са най-многобройни. На практика българските черноморски центрове, които съвсем естествено са под силното влияние на Константинопол, отразяват директно вкусовете, модата и културните тенденции, характерни за византийската столица. Ареалът на разпространение на находките по северните брегове на Черноморието и Приазовието действително илюстрира, както отбелязва В. Франсоа, търговските маршрути на италианските морски републики и най-вече тези на Генуа. Срещат се в Енисала, Маврокастро и най-вече на Кримския п-в – Херсонес, Чембало, Солдая, Кафа и достигат до Тана на Азовско море.

Обобщената наличната информация за контекста на намиране на групата EIW показва, че се разпространява масово през целия XIV в. Долната и горната хронологически граници са поставени съответно в края на XIII в. и началото на XV в.

Група 7. Сграфито керамика с украса в „Палеологов стил“

Преобладаващата част от находките се отнасят към неголеми кани или стомни, копирани от метални образци (височината варира между 16/17 см и 23/24). Обикновено имат тумбесто, сферoidно тяло, което силно и рязко се стеснява в долната част и оформя равно дъно с конусовиден профил.

Отличителната черта на групата е изключителното обилие на украсата – буквално съдовете са изцяло покрити със сграфито орнаменти от ръба на устието до дъното. Използвана е масово техника *champlevé*. По правило дъното е украсявано с вертикални линии и спирали, подобно на метопен стил. Често е покривано с бежова/кремава ангоба и прозрачна глазура или дори е оставено непокрито, така че видимо се откроява от останалата част на тялото. Сред най-честите елементи е тесен пояс плетеница, наричана от някои изследователи „селджукска верига“, който подчертава профилирането на съда – ръб на устието, шийката, преход към тялото и дъното. Обичайно гърлото е украсявано с полета шахматен мотив, изпълнен в най-различни варианти, а тялото с гъсти, преплетени полуовали, подобни на мотив „мидени черупки“ и запълнени със заштриховани полета и такива с отнета ангоба. Но най-експресивната и атрактивна част от декорацията е наличието на апликирана пластична украса при някои образци. Става дума за почти триизмерно оформени пластични фигури във вид птици и различни елементи от тялото, като псевдо-нитове. Мнението на учените е, че имитира метални съдове, като дори дръжките са закрепени върху пробата и фиксирана от вътрешната страна с глинен нит. Самите мотиви са комбинации от всички популярни за Палеологовата епоха орнаменти – шахматен, „рибена кост“, спирали, флорални мотиви. Поради тази причина изследователите употребяват вече въведения термин „кани/стомни в Палеологов стил“. Изпълнението и орнаменталните комбинации са подобни на тези на друга керамична византийска група – EIW, но пластичните елементи и богатството на украсата отделя тези образци от всички останали.

От територията на съвременна България фрагменти от затворени и отворени форми, украсени по този специфичен начин, произхождат главно от обекти, разположени в Черноморската зона или в близост до нея и свързани с пътищата на морската и речна търговия.

Те са малобройни като количество в сравнение с другите керамични групи от XIII-началото на XV в., но се откриват на обширна територия: познати са от Константинопол, от границите на Генуезките колонии по Северното и Северозападното

Черноморие и териториите в границите на Златна орда – Аккерман/Маврокастро (дн. Белгород Днестровски), Кафа, Херсонес, Чембало, Солдая, Солхат (Стария Крим), Тана (Азов), Геленджик, Краснодарски край, територията на Астраханското ханство – поселението Самосделское, в делтата на Волга.

На база контекста на намиране на находките в съчетание с аналогии в паметници на изкуството, може да се заключи, че става дума за съдове, чието най-голямо разпространение се отнася към XIV-я век. Обобщените данни показват, че вероятно началото на тяхното производство може да се отнесе някъде във втората половина или в края на XIII в. Дали са произведени и по-късно не може да се потвърди в настоящия момент, но е сигурно, че фрагменти от подобни съдове се срещат и в контексти от втората половина на XIV – първата половина на XV в.

ГЛАВА 3

ХАРАКТЕРИСТИКА И СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА КЕРАМИЧНИЯ КОМПЛЕКС ОТ ИЗСЛЕДВАНИТЕ ОБЕКТИ

Представя контекста на намиране на изследвания материал. Подчертан е фактът, че сравнителният анализ е до голяма степен обект на субективни заключения, тъй като при така зададената тема в настоящия труд не е възможно да бъдат прегледани всички материали от проучваните археологически структури на съответния градски център. Отбелязани са проблемите, свързани с фондовата база и състоянието на документацията, които изискват отделна работа за установяване техния контекст на намиране. От тази гледна точка изводите за наличие/липса на дадени групи керамика винаги може да бъдат преразглеждани в бъдеще при едни по-детайлни разработки и научни изследвания.

3.1. Средновековна сграфито керамика от територията на североизточна България в светлината на археологическите проучвания

По азбучен ред са подредени 11 градските центрове, които са свързани със средновековните обекти, от които произхождат изследваните материали – Балчик, Варна, Каварна, Калиакра, Кастрици, Мадара, Преслав, Провадия, Силистра, Търговище, Шумен. Описано е тяхното местоположение, историческо развитие и е

дадена справка за археологическите проучвания. Към тях е добавен и кратък очерк за керамичния комплекс – какви групи керамика се срещат в този център и дали има данни за производство.

3.2. Сравнителен анализ на регионален и надрегионален принцип. центрове на производство и пътища на разпространение

Основните изводи са извършени при анализа и сравнението на керамичните комплекси на регионално и надрегионално ниво. Коментирани са центрoвете на производство и пътища на разпространение. Установена е хронологическа разлика между групите като група 1 („Зевксип“) и група 2 (керамиката с „лъскава кафяво-жълта/зелена глазура“) са характерни за XIII и втората половина на XIII - началото на XIV в., докато останалите намират своето най-голямо разпространение през XIV в. и продължават да се откриват и в първата половина на XV в. Дефинирането на импортните и местните групи, както и маркирането на пътищата на разпространението им показва, че политическата раздробеност не е пречка за съществуването на единен пазар. Но този пазар, вместо чрез централизираното организиране на единната политическа власт, е обединен в мащабната търговско-колониална империя на републиките-градове – Венеция, Генуа, Пиза и др., които изграждат сложна система от икономически връзки с местните власти. Анализът на класифицираните сграфито групи показва, че има йерархично изграждане на икономиката през XIII-първата половина на XV в. От една страна е наличен единен пазар, в който групи 1 („Зевксип“), 2 („лъскава кафяво-жълта/зелена глазура“), 6 (EIV) и 7 („в Палеологов стил“) – се търгуват и разпространяват в голям географски район, като производствените центрове и търговските агенти са икономически фактори от първостепенно значение. От друга в рамките на отделните региони, какъвто е Североизточна България, се произвеждат местни групи – полихромни и монохромни – които от своя страна представят по-малки икономически играчи, като българската столица Търново, които захванват с продукцията територията в рамките на собствените политически граници. И на микрорегионално ниво има местни производства като Силистренското, които оперират в близката околност.

Групата „Зевксип“ е луксозният клас византийска керамика за XIII в. и той се среща единствено в Преслав. В старата българска столица присъства и керамиката с

„лъскава кафяво-жълта/зелена глазура“, която намира своето най-голямо разпространение през втората половина на XIII и началото на XIV в., което напълно кореспондира със стратиграфските наблюдения за хронологическата рамка на проучваните структури. Този клас присъства и в Провадия и вероятно отново се отнася до по-ранни културни напластявания. Т.нар. деривати/производни или подобни на „Зевскип“ се откриват във Варна, Калиакра и Силистра, но вероятно са свързани с по-късното производство. Тези по-ранни класове (група 1 и група 2) се намират при проучванията на Дебелт и Терма, Бургас, което говори за пътищата на проникване от юг и южното българско Черноморие. Фактът, че един от най-забележителните от художествена гледна точка класове за XIII-я век – Зевскип – се открива в такива количества на територията на Преслав говори за статута на старата българска столица в рамките на външнотърговския обмен през този период. Интересно наблюдение е, че дистрибуцията на двата класа, макар и различни в технологията си на изработка, е приблизително подобна и обхваща огромна част от Средиземноморието, Черноморската зона, като навлиза от крайбрежните зони към вътрешността. Прави впечатление, че стандартизираната Черноморска монохромна група (група 3) се среща в солидно количество на Провадийската крепост и не се открива в Мадара, Шумен, Силистра и Търговище. За сметка на това полихромният клас (група 5.1) – рисуван със зелено, жълто и кафяво – характерен за вътрешността на българската държава – достига, макар и в малки количества, до Черноморското крайбрежие, включително и в най-отдалечения пристанищен център – Калиакра. Може да се предположи връзката със значителната суровинна база на средновековната българска държава, която се изнася по Черноморските пристанища. Интересно е оформянето на полихромни групи, които имат специфично регионално разпространение. Керамиката, рисувана с кръгли кафяви/виолетови и зелени петна е характерна изключително за Шумен и Мадара и показва връзка със столицата Търново (група 5.2). Съдовете, украсени в свободен стил по цялата повърхност от кръгчета и цветчета с геометрично-растителни или човешки изображения, вероятно имат по-късна дата, евентуално XIV-XV в. (група 5.2.) Източните костюми показват връзка с осезаемото османско присъствие и влияние на Балканите в този момент. Тези групи се срещат най-вече в Шумен и Силистра и имат паралели в Червен. Друга полихромна група – тази на монохромното тяло и рисуваната с цветове периферия (група 5.3) – намира разпространение в крайбрежния Черноморски регион и във важните търговски пунктове при Провадия и Силистра. Наличието на особените съдчета с форма на цвете (група 5.4) и украсени в специфичен полихромен

стил в три пункта – Силистра, Калиакра, Варна – показва силната им връзка на фона на непрекъснато променящите се граници на средновековните политически формирования (в случая Търновското царство и Добруджанското деспотство). От изложението се вижда, че освен полихромният клас, типичен за вътрешността на българската територия, около крайбрежните зони на Черноморието се оформят и други пъстроцветни класове, характерни за местните естетически вкусове.

В рамките на представените средновековни градове, се оформят три центъра със сигурно доказано производство – Силистра, Преслав и Варна. Все още не е ясно доколко Преславското производство работи единствено за местните нужди на населението или има и по-голяма територия на разпространение. Със сигурност влиянието на Търново – що се отнася до монохромните (група 4.1) и полихромните (група 5.1) местни български класове – е силно и е видно, че част от съдовете са внос от столицата на Второто българско царство. Определено продукцията на Търновските майстори по отношение на тези групи се усещат изключително силно в Шумен, Търговище, Силистра и Мадара, като достигат и Провадия. Силистренският керамичен комплекс с оформеното разнообразно производство на монохромни и полихромни съдове има влияние в своя хинтерланд и се усеща особено силно на румънска територия – в Пъкуюл луй Соаре и Кокони. Продукция на Силистренските майстори достига и до Мадара и Провадия. Следователно средновековният Дръстър има своето солидно присъствие в региона. Под влияние на Търновските керамични традиции вероятно Шумен развива собствена продукция, особено отчетливо разграничима в колорита на глазуриите, качеството на глините и рисунъка на майсторите-декоратори. Засега разполагаме единствено с информация за наличие на трикраки сакри. Търговищката керамика, съвсем естествено, показва най-голяма близост до Търново, но и Шумен. Присъствието най-вече на местните монохромни и полихромни сграфито класове в Търговищкия комплекс откроява ясно западната граница на контактната зона между крайбрежието и вътрешността. За сметка на това в Провадия се срещат почти всички групи керамика в балансираните количества, което показва важното кръстопътно местоположение на крепостта на пътя на вътрешната и международна търговия. През нея минава от една страна важната артерия, свързваща Мраморно море с Дунав (по нейното протежение виждаме още Русокастро, Терме, Айтос, Силистра и др.), а от друга - важният за земите на север от Стара Планина търговски път от Търново през Шумен към Черно море.

Варна като производствен център има потенциал да съчетава няколко вида продукция – монохромната Черноморска (група 3), евентуално полихромната с форма на цвете (група 5.4 – няма все още намерени полуфабрикати) и някои серии от луксозните класове – EIW (група 6) и украсената в „Палеологов“ стил керамика (група 7). Заедно със Созопол и Несебър, българското западночерноморско крайбрежие се очертава като част от Константинополската зона на продукция. Затова е много трудно да се направи разликата вносна/местна керамика, защото това на практика е характерният византийски керамичен комплекс за XIV-я и XV-в.

Разпространението на надрегионалните групи 6 (EIW) и 7 (в „Палеологов стил“) свързва българското Черноморско крайбрежие с големите пътища на външната търговия от Венецианската лагуна, през о-в Крит, Егейския басейн и Малоазийското крайбрежие до Северното Черноморие, Приазовието, Северен Кавказ и Поволжието. Във вътрешността на Североизточна България тези импортни групи достигат до линията Силистра (и Ветрен) – Шумен – Мадара – Провадия, очертавайки добре тази открояваща се контактна зона, включително и между Търновското царство и Добруджанското деспотство през XIV в. В Червен, Търново и Преслав се срещат само единични образци от група 6 и при това определени серии – дъна от камбановидни чаши със съкращения на името „Михаил“ и серията „птицата на Солун“ (в Преслав и Търново), която има по принцип малко по-различно разпространение.

Изводите от направения анализ показват, че:

- Политически децентрализираният свят е свързан на икономическо ниво в непрекъснат търговски поток с дейното участие на латините и търговците на Венеция, Генуа, Пиза и др. Те създават по бреговете на Леванта, М. Азия, на Балканите и Черноморската зона множество колонии. През тези пунктове навлизат вносни стоки в замяна на зърно, мед, восък и други суровини. В рамките на този общ пазар отделните центрове развиват и собствена вътрешна търговска мрежа на микрорегионално ниво.
- Производството на сграфито керамика се адаптира към новите политически и икономически условия, но следва и естествения ход на своето развитие. Бележи истински бум и масовост, свързани с чисто технологичните особености на развитие. От втората половина на XIII в. нататък масово се разпространяват трикраките скари за изпичане на

глазирани съдове, които из основи променят мащабите на продукцията и водят до създаването на толкова много ателиета със собствени възможности за задоволяване на вътрешнопазарните нужди. Тези възможности са добре отразени от разнообразието в украсата и общия вид на съдовете.

- Керамичните ателиета продължават да работят и през първата половина на XV в. независимо от политическите събития, свързани с постепенното установяване на османската власт на Балканите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направеното изложение е видно, че събирането, описанието, подреждането и класифицирането на материала в настоящия труд поставя една основа, върху която може да се надградят бъдещи проблематични изследвания в най-различни направления:

- Целенасочен, специализиран анализ на групата на византийските глазирани монохромни сграфито съдове от XIII-средата на XV в. Благодарение на анализа на материалите от вътрешността на Североизточна България се вижда, че тези византийски съдове са продукт на разнообразно производство и изработването на една вътрешна класификация и типология заслужава отделно научно изследване. То би допринесло съществено за по-ясното дефиниране на местните и вносните групи керамика;

- Събиране, разглеждане и анализиране на материалите на микрорегионално ниво, което да обогати информацията за даден център и неговия хинтерланд. Това би дало поле за анализ върху локалното производство (установяване на полуфабрикати и производствен брак) и неговото пласиране. Благодарение на тази информация класификацията и терминологичното определяне добиват конкретика;

- Разработване на специализирани теми във връзка с разнообразието от орнаментални композиции и присъствието на широк спектър от изображения, особено на птици, при полихромните класове. Художествено-декоративният анализ във връзка с модата и изкуството на епохата е не по-малко важен при установяване на определени традиции в

производството на дадено ателие и работещите в него майстори-декоратори.

В заключение един труд със сигурност не може да обхване всички аспекти от социално-икономическите и културни проявления на сграфито керамиката от XIII-първата половина на XV в. Темата е сложна и многопластова. Натрупаната емпирична база и технологическите възможности на съвременното предоставят прекрасна база за различни и многобройни бъдещи изследвания. Дискусията по отношение на терминологията и класификацията е непрекъснат процес, който във времето поставя конкретни проблеми и задава насоки за тяхното разрешаване. В крайна сметка резултатите от всеки един археологически анализ (вкл. културно-историческите интерпретации) зависят непосредствено от подредбата, систематизацията и коректното датиране на изходните данни, в това число и от начина, по който е класифициран обработваният материал. От представените материали в тази тема и от вече публикуваните е видно, че съвременните граници на България предлагат пълната палитра от разнообразни регионални производства и групи в рамките на сграфито керамиката. Задълбочаването на познанията ни в бъдеще, прецизирането на различните класове керамика, както и увеличаването на възможностите за проверка на тяхната адекватност и функционалност чрез обнародване на все повече (и по-добре датирани) образци и комплекси, биха подпомогнали в значителна степен за обрисуването на все по-детайлна картина на тази епоха, която е несъмнено интересна и динамична във всеки един свой аспект – било политически, икономически, културен или социален.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Обработени са и са каталогизирани 783 образци на средновековна сграфито керамика от археологически обекти на територията на Североизточна България в хронологическия обхват XIII - първата половина на XV в. Представяват съдове, части от тях и представителни фрагменти. Онагледени са графично и под формата на снимки в рамките на 99 таблици. Представени са в достъпна форма, лесна за ползване и анализ. Значителна част от включените в каталога материали са непубликувани като по този

начин е вкаран в обращение голям обем от информативен материал. Това представлява принос за дисертационния труд.

2. Събирането, описанието, подреждането и класифицирането на материала поставя основи, върху които може да се надградят бъдещи проблематични изследвания в различни направления
3. Предложена е класификационна схема в рамките на зададения териториален обхват. Като резултат са изведени седем основни технологични сграфито групи, характерни за XIII-първата половина на XV в. Те са подробно описани и са коментирани във връзка с проблемите на терминологията и хронологията в българската и международната литература по проблема.
4. Разграничени са класове керамика, които сближават и отличават Черноморската зона и вътрешността на Североизточна България. Някои от групите са дефинирани на международно ниво и българският материал е терминологично отнесен към тях.
5. Направена е разлика между продукции, характерни за големите външнотърговски пазари и такива, които обхващат местните, регионални производства. Тези местни групи маркират границите и степента на икономическото и културно обособяване на отделните политически формирания през дискутирания период.
6. Установени са пътищата на разпространение на групите сграфито керамика на регионално и надрегионално ниво. Локализиран са производствени центрове в рамките на Североизточна България;
7. Установена е разликата между Черноморските групи, свързани с византийските керамични традиции и българските полихромни и монохромни класове, типични за вътрешността на страната и е посочена територията представляваща контактната зона между двете тенденции.
8. Археологическите обекти, от които произхожда обработеният материал, са описани в синтезиран вид, като е създадена една обобщена картина за характера на сграфито керамиката от региона.
9. Поставена е основа за създаване на дискусия относно терминологията и класификацията на сграфито керамиката. Във времето това е непрекъснат процес, който поставя конкретни проблеми и задава насоки за тяхното разрешаване.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

М. Пашова. За една група сграфито съдове с човешки изображения. – В: Известия на исторически музей – Кюстендил, т. XIX, 2018, 89-102.

М. Пашова. Сграфито съдове с изображения на воини в стила на късноримската група EIW. – В: Приноси към българската археология, том XIII, 2023 (под печат).